

PHILIPP THER

Divergencia a konvergenciában

Gondolatok a kelet-közép-európai rendszerváltozások történetéhez

2014-ben az európai emlékezetpolitika és a tudományos érdeklődés homlokterében is az első világháború kitörésének százéves jubileuma áll. Emellett azonban egy másik évforduló is közeleg: nemsokára negyedszázad telik el az 1989-es rendszerváltozások óta. A változások következményei pedig Közép-Európa mai társadalmi számára nem kis jelentőséggel bírnak, kiváltképp a társadalomtörténeti fejlődést illetően.

Hogy történettudományi s mindenképp jelenkortörténeti témáról esik szó, kiolvasható az akkori vezető szereplők életrajzaiból. Az elmúlt években prominens disszidensek és a demokráciába való átmenet olyan meghatározó figurái hunytak el, mint Václav Havel, Jiří Dienstbier és Bronisław Geremek. A korábbi rezsimek azon vezetői, akik lehetővé tették az átmenetet 1989–1991 között, mára ugyancsak történeti személyiségekké váltak. Mihail Gorbacsov átlépte már a nyolcvanadik életévét, a vezető reformkommunisták sorai pedig egyre ritkulnak.

Az 1989-es forradalmakkal kezdődött korszak mégis a társadalomtudományi kutatás területe marad a közeljövőben. A társadalomtudományos transzformáció-kutatást, mely Magyarországon különösképp virágzik, és az ország olyan nemzetközileg elismert szakemberekkel rendelkezik, mint például Kornai János, Bruszt László és Greskovits Béla, a történettudományi megközelítések kiindulópontként használhatják, hiszen számos adatot, modellt és elméletet kínál számunkra. A transzformáció-kutatás fő jellemvonása az, hogy művelői figyelmüket egyrészt a posztkommunista államokra összpontosítják, tehát Európa azon részére, melyet Szűcs Jenő már az 1980-es évek elején szembeállított a gyakran idealizált Nyugat-Európával,¹ másrészt pedig kifejezetten az 1989-et követő korszakra. Ez a földrajzi és időbeli behatárolás még inkább azt mutatja, hogy a transzformáció-kutatás maga is a történeti folyamat részét alkotta, sőt, fő művelői közül többen politikai tanácsadóként is szerepet játszottak. Ezért a történészek számára az akkori kutatások nem csupán faktográfiai bázist jelentenek, hanem egyúttal olyan forrásokat is, melyeket kritikusan kell szemlélni.

A jelenkorkutatás számára nagy kihívást jelent a transzformáció történelemmé válása. A következő években meg kell határoznunk e korszak legfontosabb jellemzőit, e folyamatot időben és térben be kell határolnunk, és mindezek alapján a kutatás szempontjából releváns kérdéseket kell feltennünk. Eddig csak kevés könyv jelent meg történészek tollából, mely a hidegháború és az államszocializmus végét követő korszak áttekintő ábrázolására

¹ Vö. Szűcs, Jenő: *Die drei historischen Regionen Europas*. 2. Auflage. Frankfurt am Main, 1994. [Magyarul: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1981. – a ford. jegyzete.]

vállalkozott.² Ezek a kötetek mindenekelőtt a politikai szabadság és a reformok gazdasági, valamint társadalmi költsége között meghúzódó ellentétet hangsúlyozzák. Néhány, a második világháború utáni periódusra vonatkozó szintézis továbbá kitekint az 1989-et követő időszakra is. Az európai jelenkortörténetről szóló, jelenleg legtöbbet idézett mesternarratíva szerzője, Tony Judt sem tudott szabadulni a Kelet-Európáról korábban kialakult sztereotípiák fogságából. Judt szintén az átalakulás negatív kísérőjelenségeit emelte ki, mint például a bűnözés növekedését, a korrupciót és a nacionalizmust.³ E tanulmány empirikus része inkább Hartmut Kaelble érvelését követi, s a konvergenciákkal és divergenciákkal foglalkozik.⁴

Judt könyvének találó címe – *Postwar* – a jelenkortörténeti kutatások további feladatára irányítja a figyelmet: ez a korszak megnevezése. Az egyértelmű, hogy 1989–1991 között a keleti blokk szétesésével, a Szovjetunió és a kommunista ideológia összeomlásával véget ért egy korszak. A háború utáni időszakot követő periódust már csupán nyelvi okokból is nehéz lenne „háború utáni utáni történet”-nek (*Post-Postwar-History*) nevezni. A „hidegháborút követő történet” (*Post-Cold-War-History*) elnevezés ugyancsak nehezen kezelhető lenne, főként azért, mert a hidegháború paradigmája és fogalma az egykori keleti blokk országaiiban nem vált széles körben elfogadottá, mivel az ottani társadalmakban és történeti kutatásban a kommunista uralom konfliktusokban bővelkedő feldolgozása és ennek belső társadalmi hatásai állnak a figyelem előterében.

A keleti–nyugati konfliktusra való utalások alapvető fontosságúak azért, hogy megérthessük az újabb jelenkortörténet eseményeit. E konfliktusokkal terhelt korszak és ezzel együtt a Kelet és Nyugat közötti versengés vége az egész európai történelmet átformálta. 1989 után már egy csapásra nem az egyenlőséget hirdető, hanem a liberális, pontosabban szólva neoliberais társadalmi eszmék iránt nőtt meg az érdeklődés. A piacgazdaságok megteremtése mellett a demokráciák létrehozása állt előtérben. Ez ismét csak meghatározta a transzformáció-kutatást, mely az 1990-es évek elején e két folyamat (gyakran használt elnevezés szerint: a transzformáció első és második dimenziója – *First and Second Dimension of Transformation*) figyelemmel kísérésére és kutatására, valamint az ezekkel összefüggő politikai és gazdasági reformokra koncentrált.⁵ E reformok tekintetében feltűnő, hogy azok nem csupán egy országban kerültek bevezetésre, ami nemzeti történeti perspektívát tenne szükségessé, hanem egy teljes térségben, a posztkommunista Európa egészében. Sok érv szól ezért amellett, hogy a történészek, ha csak provizórikusan is, de elfogadják a ’transzformáció’ fogalmát. Ennek megfelelően a következő esszé a transzformáció, illetve a transzformáció időszakának történetével foglalkozik.

² Megemlíthetjük többek között: Wirsching, Andreas: *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. München, 2012.; Kenney, Padraic: *The Burdens of Freedom. Eastern Europe since 1989*. Black Point, 2006. Lásd továbbá a következő gazdaságtörténeti munkát: Berend, Ivan T.: *From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge, 2009. Lengyelországról lásd: Chwalba, Andrzej: *III Rzeczpospolita. Raport Specjalny*. Kraków, 2005.

³ Vö. például: Tony, Judt: *Postwar. A History of Europe Since 1945*. New York, 2005. 665–700.

⁴ Vö. Kaelble, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. München, 2007. Nemrégén jelent meg Európa társadalomtörténetéről egy másik munka jelentősen több statisztikai adattal és más súlypontokkal: Tomka, Béla: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London, 2013.

⁵ Korai és alapvető szöveg a „duális transzformációról”: Lipton, David – Sachs, Jeffrey D.: *Poland's Economic Reform*. Foreign Affairs, vol. 69. (1990) No. 9. 47–66.

Rezsimváltás vagy forradalom?

A társadalomtudományokban e jelenkortörténeti korszakot illetően leginkább az 1989-es átalakulások szolgálnak a kutatások kezdőpontjául, amit gyakran egyfajta „nulladik órá”-nak tekintenek. E ponton azonban ismét felvetődik a kérdés, hogy miként nevezzük ezt a folyamatot, s hogy csupán rezsimváltásról vagy forradalomról volt-e szó. Egyértelmű választ erre a kérdésre nehezen adhatunk, mivel az egyes országok 1989 és 1991 között eltérő tapasztalatokra tettek szert. Azokban az országokban, melyekben a rendszer végéig keményvonalas kommunisták gyakorolták a hatalmat, a régi rendszerrel való szakítás gyorsan és radikálisan ment végbe (itt is említhetünk azonban kivételt, Romániát), míg például Magyarországon és Lengyelországban a reformkommunisták politikaformáló erejük egy részét és gazdasági pozícióikat sokkal inkább meg tudták őrizni.⁶

Az 1989–1991 közötti átalakulások jellegére pontosabban rávilágíthatunk, ha diakrón összehasonlítást végzünk. Az 1789-es, 1848-as és 1917-es forradalmak mutatnak bizonyos hasonlóságokat az 1989-es eseményekkel, ezek közül az egyik például az a gyakran emlegetett szikra, mely országról országra terjedt. Minden esetben forradalmak láncolatáról beszélhetünk, melyben a láncszemek egymással összekapcsolódtak. A korábbi forradalmi korszakokhoz hasonlóan az 1989-es átalakulás sem korlátozható egy meghatározott évre vagy országra. A Bastille 1789-es ostroma folytatódott a különböző európai országokban, mindenekelőtt Lengyelországban, ahol Európa első alkotmányát elfogadták. Igaz, ott Franciaországgal ellentétben 1794-ben felülkerekedtek az *ancien régime* intervenció hadseregei. Az 1917-es oroszországi forradalom kevésbé bírt nagy hatással. Németországban és Magyarországon ugyan megpróbálták tanácsköztársaságokat alapítani, de ezek a kísérletek igen rövid idő alatt megbuktak. A bolsevik törekvések arra, hogy forradalmukat a Vörös Hadsereg segítségével exportálják, 1920-ban a lengyel–szovjet háborúval véget értek.

A Szovjetunió 1945 utáni katonai terjeszkedését értelmezhetjük a forradalomexport új fejezeteként, de a szovjetizálás minden érintett társadalomban ellenállásba ütközött. A sztálinizmus végét követően autoriter rendszerek jöttek létre, melyek egy hallgatóságos megállapodáson alapultak: növekvő fogyasztást garantáltak a politikai jogokról való lemondásért cserébe. A „létező szocializmus” azonban elsősorban gazdasági szempontból nem működött, a korábbi forradalmakhoz hasonlóképpen, melyek sikere mindenekelőtt az „ancien régime”-ek gyengeségén nyugodott. Ez egyidejűleg azt is jelenti, hogy az átalakulás története nem kezdhető el egyszerűen egy „*Annus Mirabilis*”-szel – „csodák éve”-vel –, hanem vissza kell nyúlnunk az 1980-as évekhez vagy még korábbi eseményekhez, mint például az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek a keleti blokk ellenzéki mozgalmaira gyakorolt messzesemenő hatásaihoz, a prágai tavasz leveréséhez, s ezzel együtt a reformkommunizmus akadályaihoz vagy a felkelésekhez 1956-ban.

Az 1989-es forradalmak még inkább egy egymással összefüggő, transznacionális folyamat részét képezték, mint a korábbiak. Charles Tilly általánosan elfogadott definíciójának megfelelően forradalomról beszélhetünk, ha egy válságos helyzetből kiinduló, gyors és erő-

⁶ Az átalakulás huszadik évfordulója alkalmából különböző áttekintő munkák láttak napvilágot: Dalos, György: *Der Vorhang geht auf. Das Ende der Diktaturen in Osteuropa*. München, 2009. Angolul lásd például: Sebestyen, Victor: *Revolution 1989 – The Fall of the Soviet Empire*. New York, 2009.

szakos hatalomváltás következik be, mely gyakran mélyreható társadalmi és gazdasági változásokkal jár együtt.⁸

Az 1989-et követő időszakot vizsgálva felvetődik azonban a kérdés, hogy mikor fejeződött be a forradalom utáni felgyorsított átalakulás szakasza. Így definiálható lesz a 'transzformáció' történeti perspektívából homályos fogalma is, mivel, mint ismeretes, a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek folyvást átalakulnak. Tekintheznénk Padraic Kenneyvel egyetértésben 2004-et cezúraként, mivel ebben az évben szinte mindegyik állam, melyben 1989-ben rendszerváltás következett be, felvételt nyert az Európai Unióba. Továbbá ekkor történt a forradalom exportjának eddigi utolsó lépése, amikor Ukrajnában a demokrácia hívei meghirdették a „narancsos forradalmat” (*Orangene Revolution*). E korszakhatár elfogadása ellen szól azonban, hogy az Európai Unió bővítése csak Románia és Bulgária 2007-es felvételével zárult le a régióban. Mindemellett jelentős változásokat eredményeztek a Brüsszelből érkező jóléti támogatások, melyek összege jelentősen túltett a második világháború utáni amerikai Marshall-terven. Ha a belépő országok társadalmaira is pillantást vetünk, némely területen, többek között a munkavállalói migrációt illetően, nagyobb mozgásnak lehetünk tanúi, mint valaha 2004-et megelőzően.

Ezért alkalmasabb végpontnak mutatkozik egy globális történeti fordulópont kijelölése, az egész világra kiterjedő pénzügyi, költségvetési és gazdasági válságé – melyet az amerikai ingatlanpiaci buborék kipukkadása váltott ki, s Európát 2009-ben érte el –, mivel egyes új EU-tagállamokra és Dél-Európára sokkal erőteljesebb hatást gyakorolt, mint az Egyesült Államokra. A 2009-es válság óta kérdőjelezzik meg nyíltan az 1980-as években kialakult neoliberalizmus globális hegemoniáját.⁹ Ezt a hegemoniát pedig szintén 1989-ben vették kőbe. Ez év januárjában, tehát még a kelet-európai átalakulások előtt, de már az államszocializmus gyógyíthatatlan válságának hatása nyomán a Világbank, a Nemzetközi Monetáris Alap és az Egyesült Államok pénzügyminisztériuma megegyezett egy szabványeljáráásban az eladósodott államok és az állam által irányított gazdaságok számára, mely a következő három elemből állt: „liberalizáció, deregularizáció, privatizáció”. A szakértők az állam szinte teljes kivonulását tanácsolták a gazdaságból, továbbá a jóléti állam szolgáltatásainak leépítését és privatizációt minden szinten a nagy cégektől kezdve a kommunális lakásszektorig. A washingtoni konszenzus gyakorlatba való átültetését a magyarok elsősorban az 1995-ös „Bokros-csomag” nyomán ismerték, melyet a posztkommunista pénzügyminiszter, Bokros Lajos egy akut adósságválság nyomán átfogó takarékosági és reformcsomagként vezetett be. A 2009-ig tartó periodizáció azzal az előnnyel járhat, hogy ezt a korszakot nem csupán a szűkebb (a maga nemében mégis igen tág) Kelet-Közép- vagy Kelet-Európa keretei között vizsgálhatjuk, hanem egyben kiemelhetjük a globális vonatkozásokat is.

Ez elvezet bennünket az 1989-től 2009-ig terjedő időszak területi behatárolásának kérdéséhez. A forradalmak közvetlen eseményként Kelet-Közép-Európára, a Baltikumra és a Kaukázus térségére korlátozódtak. A még érvényben volt utazási korlátozások és mindezekelőtt a mentális gátak következtében Nyugat-Európa polgárai szinte egyáltalán nem vettek részt az 1989. év történéseiben. Még a hidegháború frontországjaiban is, mint Németországban vagy Ausztriában, az állampolgárok a vasfüggöny megnyitását (az 1989. júniusi ikonikus fénykép az akkori magyar és ausztriai külügyminiszterrel, Horn Gyulával és

⁸ A forradalomfogalomról lásd: Tilly, Charles: *European Revolutions 1492-1992*. Oxford, 1992. 8. A „forradalmi eredmények”-re (*revolutionary outcomes*) fókuszálva Tilly mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy 1989-ben egy forradalmi láncról beszélhetünk. Vö. Tilly: *European Revolutions*, 235.

⁹ Vö. a „piaci fundamentalizmus” talán legprominensebb kritikájával: Stiglitz, Joseph: *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York, 2010².

Alois Mockkal egyébként is utólag készült) és a berlini fal ledöntését alapvetően médiaeseményként élték meg.

De már 1989–1990-ben az események egy része eltolódott Nyugatra. Németország egyesítését Bonnból irányították, nem sokkal később pedig az Európai Bizottság vált a transzformáció egyik központi szereplőjévé. Továbbá a már említett Európán kívüli, illetve globális intézmények, mint a Nemzetközi Monetáris Alap és a Világbank szintén fontos szerepet játszottak.¹⁰

A korábbi forradalmakkal való összehasonlítás a hasonlóságok mellett fontos különbségeket is felszínre hoz. 1989 túlnyomórészt erőszakmentes, békés forradalom volt. A lengyel szociológus, Jadwiga Staniszkis 1982-ben intellektuálisan megelőzte az eseményeket, amikor a Szolidaritásról szóló tanulmányában egy „önkorlátozó forradalom”-ról beszélt.¹¹ Románia az 1991–1992-ben felbomló Jugoszláviához hasonlóan e tekintetben kivétel, mivel itt az erószak a régi elitnek hatalmának megőrzését szolgálta. Ez a forradalomfogalom definíciójában megjelenő erőszakot a feje tetejére állítja. 1989-ben ugyanis az erószak nem tartozott a forradalmak eszköztárába, hanem az ellenforradalmakat jellemezte, például Kínában is, ahol a Tiananmen téri mézszárlás épp azon a napon vetett véget a szabadságmozgalomnak, amikor Lengyelországban az első szabad parlamenti választásokat tartották.

Az erószak messzemenő hiánya a tudományos és a társadalmi recepcióban is kétséget keltett aziránt, hogy egyáltalán forradalom zajlott-e le 1989-ben. Gyakran beszélünk „fordulat”-ról vagy a különböző szláv nyelvekben „változás”-ról (lengyelül például: „zmiany”). A populáris nyelvhasználat azonban nem szolgálhat a tudományos megfigyelések mértékéül. A ’forradalom’ fogalmának használata mellett döntő érv a társadalom vitathatatlan mobilizációja és 1989 őszének tömeges tiltakozásai mellett a változások előre megjósolhatatlan dinamikája (ki tudta volna korábban elképzelni a berlini fal ledöntést vagy épp a Szovjetunió szétesését?), valamint az európai jelenkortörténet következő időszakára gyakorolt mélyreható következmények.¹²

Csak egy pillantást kell vetnünk Európa térképére, s máris nyilvánvalóvá válik 1989 forradalmi jellege. Németország és Európa kettéosztottságának, ezáltal a háború utáni rendnek a megszüntetése szemmel látható következmény. Hogy 1989 maradandó jelentőségét meg tudjuk ragadni, majdnem egy évezreddel korábbra kell visszatekintenünk. Az 1054-es szkizma óta először terjed ki Keletre a politikailag és értekeiben is jórészt messzemenően egységes Európa. Romániában ’Európa’ fogalma az Atlanti-óceántól a Fekete-tengerig terjedő terület jelenti. Nem voltak földrajzilag ennyire átfogóak az 1789–1794-es, az 1848–1849-es vagy az 1919–1920-as európai forradalmak sem, az események és a hatások tekintetében sem. Továbbá a forradalom eszmei kisugárzása és ehhez kapcsolódóan a szabadság és a jólét további bővülése messze túlmutat a mai Európai Unió határain. Ukrajnát már említettük, s az orosz kormány is sokáig komolyan tartott a „narancsos forradalom” áttérjedésétől.

¹⁰ A külső szereplőkről, illetve a „transzformáció negyedik dimenziójáról” (*fourth dimension of transformation*) lásd többek között: Orenstein, Mitchell A. – Bloom, Stephen – Lindstrom, Nicole (eds.): *Transnational Actors in Central and East European Transitions*. Pittsburgh, 2008.; Epstein, Rachel A.: *In pursuit of liberalism: international institutions in postcommunist Europe*. Baltimore, 2008.; Grabbe, Heather: *The EU's transformative power. Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. Basingstoke, 2008.; Vachudova, Milada: *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism*. Oxford, 2005.

¹¹ Vö. Staniszkis, Jadwiga: *Pologne. La révolution autolimitée*. Paris, 1982.

¹² Vö. a következő gondolatokkal: Bauman, Zygmunt: *A Revolution in the Theory of Revolution*. *International Political Science Review*, vol. 15. (1994) 15–24.

1989 társadalmi következményei a korábbi forradalmakhoz viszonyítva kevésbé voltak mélyrehatók, ami az erőszakmentességből következik. A régi eliteket ugyan 1989-ben megfosztották politikai hatalmuktól, de a gazdaság területén nagyfokú személyi kontinuitás tapasztalható. Mi több, nem egy kommunista káder tért vissza az 1990-es években a politika színpadára. Ez ahhoz vezetett, hogy mindenekelőtt Lengyelországban és Magyarországon egyesek ismételten megkísérelték az 1989-es hatalmváltás módjának legitimitását kétségbe vonni. Eszerint az átalakulás nem forradalomnak tekinthető, mely tömegeket mozgató meg, hanem a kommunista elitek összeesküvésének, melyek célja az volt, hogy gazdasági pozícióikat és élethosszig tartó ellátásukat átmentsék. Ezek az összeesküvés-elméletek azonban nem tarthatók, mivel az átalakulás túl tervezetlenül, túl dinamikusán, végül is forradalmi módon zajlott.¹³

Nyugati társadalomtudósok is gyakran fordultak el a forradalmaktól és a keleti blokk korábban talán túl romantikusan szemlélte társadalmaitól. Példaértékűek e tekintetben Jacques Rupnik írásai, aki 1989-ben „anti-1968”-at, tehát egy konzervatív forradalmat látott.¹⁴ Sőt Timothy Garton Ash is azt állította egyszer a korábban szimpátiával elhalmozott polgárjogi harcosokról, hogy Keletről semmi új sem érkezett. De történeti szempontból kétségtelen, hogy az erőszakmentességben 1989 történeti innovációja és politikai hagyatéka rejlik. Kevés kivételtől eltekintve, mint például Románia, ezek voltak Európa modern kori történelmének első *tárgyalásos forradalmi*.

A transzformáció történeti látószögéből

A transzformáció, melyet az angol nyelvű szakirodalomban némileg más tartalmi és politikai súlyponttal átmenetnek is neveznek, kiinduló feltételei igen különbözőek voltak. A hajdani keleti blokk országai közül néhány, mint Lengyelország és Magyarország 1989-ben nagy összegű külföldi adósságot halmozott fel, míg másoknak, például Csehszlovákiának szinte nem volt adósságuk. Az államszocialista országok gazdasági fejlettségi foka is jelentősen eltért egymástól. Lengyelországban például az autópályák hossza csupán pár száz kilométert tett ki, míg a kelet-német, a csehszlovák és a magyar úthálózat viszonylag jól kiépített volt. A lengyel társadalom viszont azzal az előnnyel bírt, hogy nagyobb piacgazdasági tapasztalattal rendelkezett az 1956-ban megszakadt kollektívizálásnak, a kisebb mértékű társadalmi kontrollnak és az 1980-as évek különféle reformintézkedéseinek köszönhetően. A magyarországi kisvállalkozások fellendülése is megkezdődött már több évvel 1989 előtt Kádár János és utódai reformjai következtében.

A gazdasági viszonyokhoz hasonlóan a demokrácia kiépítésének feltételei is különbözőek voltak. A két világháború között Csehszlovákia a kevés stabil demokrácia egyikének számított Európában, míg a többi kelet-közép-európai országban az 1920-as évek közepén vagy végén autoriter rendszerek épültek ki. Az 1990-es években a demokratikus tradíciókhoz való visszanyúlás ezért gyakran csupán modern mitologikus elem volt, de mégis jó célt szolgált, mivel erősítette az újonnan létrehozott politikai rendszerek legitimitációját. Ezentúl a lengyel ellenzék valóban rendelkezett demokratikus tapasztalatokkal is, hiszen a Szolidaritás, amennyire lehetett, demokratikus elvek szerint működött. Magyarországon pedig a kommunista párton belüli pluralizmus volt figyelemreméltó.

¹³ Borodziej, Włodzimierz: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. München, 2010.

¹⁴ Jellemző módon nyilvánította ki ezen ítéletét Rupnik egy 1968-at helyeslő cikkében: Jacques Rupnik: *1968. The year of two springs*. Transit, vol. 35. (2008), <http://www.eurozine.com/articles/2008-05-16-rupnik-en.html>.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az egykori keleti blokk országai, melyeket kívülről gyakran egységesnek tekintettek, igen eltérő gazdasági és emberi erőforrásokkal rendelkeztek a reformok rögzös útjára való lépéskor. A nyugati transzformáció-kutatásban hosszú időn keresztül komoly szkepszis uralkodott a tekintetben, hogy a három lépcsős transzformáció demokráciát, stabil államiséget és piacgazdaságot eredményez-e. Claus Offe például azért adott hangot kételyeinek a sikert illetően, mert véleménye szerint e három feladattal egyszerre kellene az országoknak megbirkózniuk.¹⁵

Padraic Kenney összességében pozitív áttekintést ad a kelet-közép-európai politikai és gazdasági átalakulásokról, de egyben azt is hangsúlyozza, hogy sokan a reformok vesztesei lettek.¹⁶ A transzformáció sikerének vagy sikertelenségének megítélése azonban minden esetben a viszonyítási ponttól függ. Az 1990-es évek szkeptikus jóslatainál kétségkívül jelentősen jobban teljesítettek ezek az országok. Az új európai uniós tagállamok éllóvasai gazdasági szempontból megelőzték Görögországot és Portugáliát. A demokrácia fejlettségi foka a „*Freedom Index*” szerint Lengyelországban magasabb, mint Olaszországban, mert ez utóbbiban a média sokszínűsége korlátozott, és a hatalommegosztás veszélyben forog.¹⁷ A transzformáció ezen vívmányai, melyeket Brüsszel az Európai Unió keleti irányú bővítésével 2004 és 2007 között hivatalosan is elismert, nem fedhetik el azonban az úgynevezett rendszerváltó országok közötti nagymértékű különbségeket.

A hajdani keleti blokk egyes társadalmait, mint például a lengyelt, a balti államokét és a román megglehetősen nagy társadalmi egyenlőtlenségek jellemzik, jóllehet jóval kisebb mértékűek, mint ami az Egyesült Államokban megfigyelhető. Más országok viszont, így például Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia majdnem akkora Gini-együtthatóval bír, mint a skandináv államok (a Gini-koefficiens a jövedelem-eloszlás egyenlőségét méri).¹⁸

A transzformációs időszak társadalomtörténete számára mindkét feszültségekkel telített tendencia érdekes: egyrészt egy széles középréteg tartós jelenléte, melynek jóléte jelentősen növekedett, másrészt új egyenlőtlenségek létrejötte. Megkülönböztethetünk vertikális, azaz társadalmi rétegekre és csoportokra vonatkozó, illetve horizontális, térbeliként de-

¹⁵ Offe, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, 1997.

¹⁶ Vö. Kenney: *Burdens of Freedom*, id. mű. A politikai transzformációról lásd még: Merkel, Wolfgang: *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Wiesbaden, 2010.

¹⁷ Vö. a „Freedom in the World” mutatóval, melyet 2009-ben az amerikai Organisation Freedom House állított össze: <http://www.freedomhouse.org>. Az „Economist” demokrácia mutatója (*Democracy Index*) természetesen kritikusan értékeli Lengyelországot. Vö.: Müller, Thomas – Pickel, Susanne: *Wie lässt sich Demokratie am besten messen? Zur Konzeptualität von Demokratie-Indizes*. Politische Vierteljahresschrift, Jg. 48 (2007) 511–539.

¹⁸ A 2007–2008-as adatokat a Gini-koefficiensről lásd az ENSZ Fejlesztési Programjának Emberi Fejlődési Jelentésében (*Human Development Report*): http://hdr.undp.org/en/media/HDR_20072008_EN_Complete.pdf (itt: 281. old., letöltés ideje: 2013. október 15.) A konkrét értékek a következők: Svédország 25,0 (2000), Csehország 25,4 (1996), Szlovákia 25,8/26,0 (1996 és 2009), Magyarország 26,9 (2002), Szlovénia 28,4 (1998), Németország 28,3 (2000), Ausztria 29,1 (2000), Lengyelország 34,5 (2002), Lettország 37,7 (2003), USA 40,8 (2000). Néhány Gini-számítással szemben azonban érdemes gyanakvónak lennünk, így például az Ukrajnánál feltüntetett értékek tekintetében, melyek az 1990-es évek végén körülbelül a többi kelet-közép-európai országgal azonosak voltak. Ez csak azzal magyarázható, hogy a népesség tömegei olyan szegények és a jómódúak felső rétege nyilvánvalóan olyan vékony volt, hogy ez utóbbi a Gini-együttható számításakor bevett módszernél (*Quantilmessung*) semmit sem nyomott a latban.

finiált egyenlőtlenségeket. 1989 óta a fejlettségbeli különbségek elsősorban város és vidék között nőttek, így ez a téma áll e tanulmány empirikus részének fókuszában.

Regionális divergenciák

Az elmaradott, szegény Kelet-Európa olyan sztereotípiája, mely nem csupán a nyugati médiák tudósításait jellemezte, hanem hosszú ideig a tudományos kérdésvetések kiindulópontjává is szolgált. Vajon mennyire elmaradott a hajdani keleti blokk az 1989-es forradalmak után huszonöt évvel? Van-e még egyáltalán magyarázó értéke az elmaradottság paradigmájának? A kommunista uralommal kapcsolatosan igenlően válaszolhatunk erre a kérdésre, mivel az elmaradottság a cselekvéseket irányító autosztereotípiája volt. A háború utáni modernizációs kísérleteknek, melyek példaképeként a sztálinista iparosító politikát tekintették, túlnyomórészt agrártársadalmakat kellett, hogy a modernitásba átlendítsenek.¹⁹ Az 1989–1991 közötti átalakulás tekintetben nem jelent cezúrát, mivel a transzformációt ugyancsak „pótlólagos modernizáció”-nak tartották. A Keletnek oda kellett megérkeznie, ahol a Nyugat tartott.

A kommunista modernizálás második fontos célja egy homogén és egyenlő társadalom megteremtése volt minden országrészben, így a nagy beruházásoknál gyakran előnyben részesítették az agrár régiókat. Az eisenhüttenstadti, a Nowa Huta-i, a kassai és a Miskolc környéki acélművek vagy az 1960-as évek elején megnyitott tarnobrzezi vegyi kombinát mind példák arra a kísérletre, hogy földrajzilag is egyenlő társadalmakat hozzanak létre. Az ipari vállalatok telepítésétől egyúttal politikailag lojális munkásság létrejöttét is remélték. Az államszocialista modernizáció segítségével kiegyenlítődött az életszínvonal a társadalmon belül. Ezentúl a tervezettség keretei között a béreket, a fizetéseket és a fogyasztási cikkek árát országsszerte egységesen rögzítették.

Az árukészlet azonban továbbra is eltérő volt, a fővárosokat látták el a legjobban, s általában ugyancsak előnyben részesítették az ipari régiókat, ellenben a kisvárosokban és a vidéki területeken a hiánygazdaság különösen érezhető volt. Ez az egyik oka annak, miért rendelkezett továbbra is alacsony presztízzsel a mezőgazdasági tevékenység és egyáltalán a vidéki élet.²⁰ A falusi lét azonban azzal az előnnyel járt, hogy az ott lakók gyümölcsöt és zöldséget termeszthettek, s ezeket eladhatták a falusi piacokon, ami mindenekelőtt Lengyelországban pótlólagos jövedelemforrást jelentett, amit az 1980-as évek közepén keresztül reformok hivatalosan is elismertek.

Már az 1990-es évek első felében mély szakadék alakult ki város és vidék között, ami Lengyelországra volt a legjellemzőbb. Mindemellett jelentős mértékű különbség tapasztalható a mindenkori nyugati és a 2004 óta az Európai Unió külső határain fekvő területek között. Az, hogy ezek a térségek mennyire szegények, jól mérhető a reál bruttó hazai termék segítségével, melyet az Európai Unió statisztikai hivatala, az Eurostat 1995 óta regionális bontásban is regisztrál. A Kárpátok előterében Nowy Sącz-i regionális központtal vagy a még szegényebb Przemyśl környéki régióban Lengyelország dél-keleti részén 1995-ben az

¹⁹ Különösen érdekes és ellentmondásos a lengyel kommunista modernizációs kísérletekről folytatott legfrissebb vita. A legutóbbi vitáról és egy lengyel népköztársasággal szemben kritikus nézetről lásd: Jarosz, Dariusz: *Problemy z peerelowską modernizacją*. Kwartalnik Historyczny, vol. 120. (2013) 365–384.

²⁰ A késő államszocializmus kori társadalmi egyenlőtlenségekről lásd a következő különszámot: *Zeithistorische Forschungen*, Jg. 10. (2013) Heft 2. (vö. mindenekelőtt Klaus Bachmann Lengyelországról szóló tanulmányával, melyben a szerző ki tudta mutatni korábbi közvélemény-kutatások és szociológiai tanulmányok alapján, hogy a vidéki régiók korábban is elmaradottnak számítottak.)

egy főre jutó GDP átszámítva alig volt több mint 2000 euro. Ez az összeg ugyan az Európai Unióba való belépésig megkétszereződött 4400 euróra, és 2008-ban elérte az 5500 eurót, de még egyötöde sincs Varsó gazdasági erejének, ahol a GDP/fő 1995-ben 8200 eurót, 2008-ban pedig 28 400 eurót tett ki, amivel megelőzte az európai uniós átlagot, és maga mögé utasította a német fővárost, Berlint is.

Lengyelországhoz hasonlóan nagyok a regionális különbségek Szlovákiában is, ahol a leggazdagabb nyugati régiók és a legszegényebb kelet-szlovákiai területek között a GDP aránya négy az egyhez (Pozsonyban 2009-ben 28 400 euro, míg Prešov régiójában 6700 euro).²¹ Magyarországon a regionális különbségek némileg még nagyobbak, mivel a GDP Budapesten 2008-ban átszámítva lakosonként 23000 eurót tett ki, az északkeleti Nógrád megyében viszont csak 4900 eurót.

Mint tudjuk, a GDP csak korlátozott érvényű kijelentéseket tesz lehetővé a népesség valós élethelyzetéről, azonban más indikátorok is azonos irányba mutatnak. A munkanélküliség aránya 2000-ben Nowy Sączban a keresőkorúak körében magasabb volt, mint 15%, és 2005-re majdnem elérte a 17%-ot. Nógrádban – többek között a fővárostól való kisebb távolság miatt – nem volt ilyen rossz a munkapiaci helyzet, ott a munkanélküliség alig 10%-ot tett ki, a kelet-szlovákiai értékek a dél-lengyel és a magyar között helyezkedtek el.

A szerkezeti gyengeség nem csupán a munkapiacot és a munkaképes népességet érinti, hanem negatívan befolyásolja a következő generációt is. Az iskolák, a könyvtárak és más képzési lehetőségek minősége, az orvosokkal és kórházakkal való ellátottság és a teljes infrastruktúra állapota a mindenkori országos átlag alatt helyezkedik el ezeken a területeken. Még ennél is szegényebbek a kelet-ukrajnai hegyvidéki területek, elsősorban a hajdani Galíciában és a Kárpátokon túl, ahol a vidéki lakosság szinte csupán csak a fejlődő országok színvonalán él. Ukrajna kivételnek tekinthető a nyugati–keleti különbségek mintázatát illetően, mivel ott a Kelet tehetősebb, mint a Nyugat. Összességében a Kárpátokban s a Kárpátok déli és északi hegyvonulatainál fekvő régióban alakult ki egy szegénységi zóna, mely észak–déli irányban körülbelül 400 kilométert ölel fel, illetve a hajdani Galíciától a Dunai-síkság északi széléig terül el.

Az 1990-es években a volt NDK-ban szintén nagy különbség jött létre a szerkezetileg gyenge és a prosperáló régiók között. A drezdai nagytérség hozzávetőlegesen másfélszer annyit termel lakosonként, mint az Odera és a Neißé menti régiók, így nagyjából a Ruhrvidék keleti részének színvonalán áll. Az Érchegeység egyes régiói azonban különösen szegények, pedig nem egészen egy óra távolságra fekszenek Drezdától vagy Lipschtól.²² Ausztriában is nőnek az egyes régiók közötti különbségek, az eltérés a bécsi és a cseh határ menti Waldviertel egy főre jutó GDP értékei között 2008-ban több mint 200 000 eurót tett ki (22 900 és 43 800 euro). Ezek a regionális diszparitások Ausztriában és Németországban még-

²¹ A bekezdésben található adatok lelőhelye: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/database (letöltés ideje: 2011. június 20. és 2013. március 5.) A régiókra vonatkozó adatok 1995-ben még nem voltak hiánytalanok, de később Brüsszel és a belépésre váró országok a regionális különbségekre vonatkozó adatokat hiánytalanul és pontosan regisztrálták. Már csupán az a tény, hogy a különbségeket nyilvántartásba vették, arról tanúskodik, hogy az Európai Bizottság számon tartja ezt a problémát.

²² Az utolsó válság előtti évben Drezdában a GDP fejenként 29 000 euro, Uckermarkban és Görzitzben körülbelül 20 000 euró, míg Annabergben, az Érchegeységben már csak 17 700 euro volt, ami adalékul szolgál a regionális divergenciák kistérségi jellegére is. Ez esetben is az adatokat lásd: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/data_base Mindemellett az 1990-es évek óta az egyenlőtlenség a társadalmi rétegek között is nőtt. Vö.: Wehler, Hans-Ulrich: *Die neue Umverteilung - Soziale Ungleichheit in Deutschland*. München, 2013.

is kisebb következményekkel járnak, mint Lengyelországban vagy Szlovákiában. A rendelkezésre álló személyenkénti jövedelem kevésbé áll távol egymástól, mint a GDP, a különbségeket messzemenően kiegyenlítik az alacsonyabb bérleti díjak és megélhetési költségek, s az iskolákkal és kórházakkal való felszereltség ugyancsak jó.

Az új európai uniós országok esetében az államnak nem áll módjában ilyen jóléti szolgáltatásokat nyújtani, mi több, nem lehet munkába ingázni Nowy Sączból Varsóba, mint ahogy Waldviertelből Bécsbe vagy Frankfurt/Oderből Berlinbe. Így Lengyelország, Szlovákia és Magyarország keleti területein valóban sok szegény ember él, s e tekintetben mindegy, hogy melyik indikátort használjuk, a népesség átlagkeresete közötti különbséget (ami az ipari országokra vonatkozó nemzetközi szegénységi jelentésekben általánosan használt) vagy más értékeket, mint például a tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltséget. A regionális különbségek Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon némileg önmaguktól értetődővé váltak, s rányomták bélyegüket az önészlelésekre és sztereotípiákra, amire jó példa a „Polska B” kifejezés Lengyelország szegény déli és keleti felének megnevezésére.

Nyitott kérdés, hogy az emberek ezekben a hátrányos helyzetű régiókban miért tűrik el az ilyen mértékű egyenlőtlenséget. Lehetséges, hogy a regionális egyenlőtlenségek nem nyomnak annyit a latban, mint más társadalmi törések, melyek az 1980-as évek óta alakultak ki, például a generációk vagy bizonyos foglalkozás csoportok közötti szakadékok. További lakonikus felelet lehet az, hogy például a Kárpátok térségében élők a múltban is nagyon szegények voltak, összegyűjtötték és generációról generációra átadták azt a tudást, hogy hogyan lehet a szegénységgel megküzdeni az inaktív családtagok önellátó gazdálkodása és a keresőkorú generációk távolra irányuló munkamigrációja segítségével. Minderre példaként említhetjük a Szlovák Tudományos Akadémia egy tanulmányát, mely szerint 16 000 szlovák ápolónő dolgozott Ausztriában 2009-ben, tehát Bécsben az otthoni ápolás intézménye összeomlana a szomszédos országok munkavállalói nélkül.²³ Nem olyan ingázókról van azonban szó, akik a közeli nyugati határ menti régiókból származnak, hanem a legtöbb ápolónő Kelet-Szlovákiából érkezik.

A munkamigráció azt jelenti, hogy a társadalom teljesítőképesebb és mobilabb része elvándorol. Ez a jövőbeli fejlődés gátja lehet, de a hazautalt összegek a szerkezetileg gyenge régiókban többletbevételt jelentenek. Ebben fontos szerepet játszik a lakosság tradicionális értékrendje, mivel Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon megszokott, hogy a közeli hozzátartozók segítenek egymásnak, a fiatalabb generációk kiegészítik az idősek csekély nyugdíját, és fordítva, az idősebb generáció tagjai áldozatokat hoznak gyermekeikért és unokáikért. Ezen kulturális és társadalmi praktikák, melyek bizonyos mértékben az „alulról” megvalósuló transzformáció történetét testesítik meg, felkutatása lehet a jelenkortörténet egyik jövőbeli feladata. A távoli munkamigráció és a családon belüli újraelosztás ugyan hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi szakadék némileg áthidalható legyen, de ennek következményeként sok gyermeknek kellett szinte félárvaaként vagy nagyszülőknél felnőnie.

Teljesen más a helyzet a fővárosokban és Kelet-Közép-Európa növekedési központjaiban. Prága, Varsó és Pozsony már 2007–2008-ban elérte az Európai Unió átlagos gazdasági teljesítőképességét, majd később túl is szárnyalta azt. Mögöttük kullog némileg lemaradva Budapest, ami nem utolsósorban azért is érdekes, mert ez nem áll összhangban a magyarok önképével, mely szerint ők a reformok éllovasai, és Magyarország – legalábbis Ausztrián kívül mindegyik szomszédjával összehasonlítva – viszonylag jómódú ország. Ma-

²³ Vö. http://195.46.72.16/free/jsp/search/view/ViewerPure_en.jsp?Document=.%2F.%2FInput_text%2Fonline%2F12%2F01%2Ftbbw1vd302533.dat.1%40Fondy&QueryText (letöltés ideje: 2013. március 8.)

gyarország, Szlovákia, Csehország és Lengyelország nyugati területei szintén az átlagosnál nagyobb mértékben profitáltak a fellendülésből. Poznan és Wroclaw köré, Nyugat-Csehországba és Nyugat-Szlovákiába, valamint Győrbe és Sopronba számos ipari vállalat települt. Ezek a helyeken a munkanélküliség alacsony, az átlagos jövedelem viszonylag magas. Ezek alapján ezen régiók és a régi EU-tagállamok között konvergencia mutatható ki.

Ez a határokön túlnyúló vagy transznacionális konvergencia azonban markáns országokon belüli divergenciával jár együtt. A fentebb felsorolt gazdasági adatok azt mutatják, hogy már 1995-ben a kelet-közép-európai metropoliszok és a vidéki régiók egy főre jutó GDP-je közötti különbség legalább négy az egyhez aránylott. Ezek a különbségek az Európai Unió bővítéséig tovább nőttek a neoliberais gazdasági rend részeként és következményeként.

A posztkommunista államok versenyeztek azért, hogy minél több külföldi befektetőt csábítsanak országukba, ezért nem szabályozták, hogy e vállalatok hol ruházhatnak be. A növekedési központok és az adott ország többi részének széttartó fejlődése elvben hasonlít a korábbi növekedési periódusokhoz, például a 19. századi iparosításhoz. Mindezt a következőképpen egyszerűsíthetjük le: a növekedés egyenlőtlenségeket hoz létre mind térbeli, mind pedig társadalmi síkon.

Ezenkívül az 1990-es években a szocializmusban (vagy még régebben) felépített ipar bukása új egyenlőtlenségeket hozott létre. A nagy ipari kombinátok a KGST és a keleti felvevőpiacok összeomlása nyomán megoldhatatlan problémák előtt álltak. Továbbá a cégeknek – a háború utáni Nyugat-Európától és 1989-et követően Kínától, illetve Vietnámtól eltérően – a külkereskedelem liberalizálása következtében gyorsan fel kellett venniük a versenyt a nyugati konkurenciával. A piacok megnyitása az import előtt a neoliberais rend legfontosabb elemei közé tartozott. Ez a regionális különbségek erősödésének további és igen jelentős tényezőjéhez, a külföldi működőtőke-befektetésekhez (Foreign Direct Investments, FDI) vezet, melyek kevés helyre, elsősorban a mindenkori fővárosokra koncentráálódtak.²⁴ A kelet-közép-európai országok mindig is sokkal erősebben központosítottak voltak, mint Németország vagy Ausztria, az 1990-es évek elején pedig a gazdasági hatalom centralizációja tovább folytatódott, és ez a GDP statisztikákban is megmutatkozott. Az egyetlen kivétel az egykori NDK, ahol a beruházások nem Berlinre, hanem regionális központokra, mint Drezda, Lipcse és Jéna koncentráálódtak.

Mindemellett a tradicionális ipari régiók és a szocialista nagyvállalatok hatalmas előnnyel, politikai nyomásgyakorló erővel rendelkeztek. Egyetlen lengyel kormány sem engedhette meg magának, hogy a jól szervezett Balti-tenger parti hajógyári munkások vagy a felső-sziléziai bányászok érdekeit figyelmen kívül hagyja. Ezzel magyarázható az átfogó állami segítségnyújtás ezen ágazatoknak, ami viszont egyáltalán nem felelt meg a neoliberais iskola elveinek. Az 1996-os összeomlásig a bankok Csehországban nagylelkű hiteleket kínáltak a nagyvállalatoknak, sőt még a volt NDK-ban is az állami vagyonügynökség (Treuhandanstalt) megpróbálta milliárdos nagyságrendű beruházásokkal és támogatásokkal a magánosításhoz megfelelő állapotba hozni a vállalatokat.

A szerkezetileg gyenge vidéki területek az ilyenfajta politikai tőkében is szűkölködtek. A mezőgazdasági termelősövetkezetek tömegesen mentek csődbe, a falvakban alig maradt kereseti lehetőség. Berend T. Iván a mezőgazdaság válságát használta kiindulópontként, hogy megfogalmazza az 1990-es évek eleji gazdaságpolitika alapvető kritikáját: „A legsúlyosabb hibák többsége az ideológiai alapú, egyoldalú deregularizációból következett, ami

²⁴ Vö. Pavlínek, Petr: *Regional Development Implications of Foreign Direct Investment in Central Europe*. European Urban and Regional Studies, vol. 11. (2004) No. 1. 47–70.

rendkívül meggyengítette az állami kormányzást, melyre azonban igazán szükség lett volna a transzformáció nehéz időszakában. Az – ideológiai alapú – vak hit a piaci erők automatizmusában olyan országokban, ahol még nem létezett teljesen kifejlődött piac, hasonlóan pusztító következményekkel járt.”²⁵ Berend kritikájánál figyelembe kell vennünk, hogy ő is a gradualisták – a fokozatos reformok hívei – közé tartozik, és az 1990-es évek elejétől élesen bírálta a radikális gazdasági reformokat. Azt azonban a sokkterápia híveinek is el kell ismerniük, hogy a vidéken végrehajtott reformok, ha egyáltalán létezett átgondolt állami politika e szektorra vonatkozóan, kontraproduktívnak bizonyultak. A föld felosztása, mely a privatizációval együtt a washingtoni konszenzus dogmáinak egyike volt, katasztrofális gazdasági és társadalmi következményekkel járt.

Oroszországban a helyzetet súlyosbította, hogy a termőföld magántulajdonát, vételét és eladását csak Vlagyimir Putyin elnöksége alatt szabályozták. Ennek következtében majdnem teljesen elmaradtak a mezőgazdasági beruházások az 1990-es években, s a határok ezzel egyidejű megnyitása az import előtt oda vezetett, hogy az 1990-es évek közepén Szentpétervár és Moszkva piacain szinte kizárólag külföldi élelmiszereket lehetett vásárolni. Az ukrán mezőgazdaság állapota is válságos volt, Európa egykori éléskamrája átmenetileg több élelmiszert hozott be, mint amennyit exportált.

Míg a falvak elszegényedtek, a nemzetközi cégek letelepedése az ipari központokba új felemelkedési és kereseti lehetőségeket hozott magával. A nyugati cégek az 1990-es évek elején jelentősen magasabb béreket fizettek, mint a hazai vállalatok, melyek azonban általában még mindig jobb jövedelemmel kecsegtettek, mint az állam. Ez ugyanúgy felforgatta a társadalmi hierarchiát, mint amikor a késő szocializmus idején a taxisofőrök, idegenvezetők vagy autószerelők – például annak következtében, hogy nyugati valutában kaphatták a jövedelmüket –, magasabb fizetéssel rendelkeztek, mint az orvosok, professzorok vagy akár a középvezető pártfunkcionáriusok. Az 1990-es évek elejére számtalan hasonló helyzet alakult ki: egy nyugati cégnél a főnök titkárnője gyakran a sokszorosát kereste annak, amit egy hazai vállalat magasabb beosztású alkalmazottja vagy egy állami oktatási intézmény tanára haza vihetett. Az új elitek másik alkotóelemévé a „Biznesman”, azaz az üzletemberek váltak, csillogó társadalmi presztízsükkel. Az 1990-es évek folyamán végezetül a társadalmi hierarchia csúcsára a menedzserek másztak fel, akik megnevezése például a lengyel nyelvben a mai napig egy idegen szó („menadzer”).

Vidéken ezek az új munkaterületek és felemelkedési lehetőségek alig adóttak. Az ott élők számára, látva a kombinátok válságát, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nehéz továbbműködését vagy feloszlását és a gyorsan kialakult tömeges munkanélküliséget, érdemesebbnek tűnt kitartani egy rosszul fizetett állami pozíció mellett. Így hiányzott az az új elit, mely a fogyasztásnak szárnyakat adhatott, amely az új üzletekben vásárolt, az éttermekben evett, és új vállalat alapításokba kezdett volna. Még nem sokkal Lengyelország, Szlovákia és Magyarország Európai Unióba való belépése előtt is az a benyomás alakult ki bennünk, ha Varsót, Prágát, Budapestet elhagytuk ötven kilométerrel, vagy beléptünk a Berlint övező brandenburgi kisvárosokba, hogy egy másik világba csöppentünk. Ennek a jelenségnek a leírására Lengyelországban a „kétsebességű Lengyelország” („Polska dwóch prędkości”) kifejezést használták.

Túlzottan leegyszerűsítően fogalmaznánk azonban, ha a nemsokára az ellenzék sorai közé szorult polgárjogi aktivistákat vagy az 1990-es években a hatalmuktól megfosztott ipari dolgozókat tekintenénk az 1989–1991 közötti forradalmak fő veszteseinek. A valódi lemaradók ugyanis a falusi régiók voltak, mindenekelőtt a mezőgazdaságban dolgozók. Ez

²⁵ Berend: *From the Soviet Bloc*, 74.

igaz a balti államokra is, melyek kis méretük ellenére némileg még nagyobb regionális különbségeket mutatnak fel, mint Lengyelország.

Ezeket az egyenlőtlenségeket az Európai Unió már korán problémaként ismerte fel. Az Eurostat már említett, Kelet-Közép-Európáról 1995 óta folytatott regionális adatgyűjtése révén vált egyáltalán számokban kifejezhetővé a fellendüléstől távol eső régiók elmaradottsága. Már az Európai Unió kibővítésének előkészületei során különböző programok segítettek a regionális fejlesztéseket, említhetjük például a „Phare”-t. A Phare keretei között elosztott eszközök mégis csupán a töredékét teszik ki a 2004-es EU-bővítés óta a térségbe áramlott forrásoknak. A legnagyobb új EU-tagállam, Lengyelország egyedül 67 milliárd eurós hozzájárulást kapott Brüsszelből a 2007–2013-as időszakra, ennek kétharmadát az infrastruktúra kiépítésére és a mezőgazdaság fejlesztésére.²⁶

Ezek az összegek még impozánsabbak, ha a lengyel és más kelet-közép-európai országok áraival és bevételeivel hasonlítjuk össze. 2010-ben Lengyelországba Brüsszel 10 milliárd eurót fizetett ki, ami fejenként több mint 250 eurót, átszámítva több mint 1100 zlotyit jelent. Ez az összeg megegyezik egy egyszerű alkalmazott vagy egy iparos segédmunkás egyhavi bérével. Ráadásul az eszközök jelentős részét a szegényebb régiókba fektették be, ami átfogó következményekkel járt. Néhány éve a keleti és déli lengyel kisvárosok már nem olyan nyomorúságosnak, hanem fellendülőben lévőeknek hatnak, a legtöbb épülethomlokzatot felújították, új üzletek, kisipar és munkahelyek jöttek létre. Mindez a gazdaság egészére is visszahatott. Az Európai Bizottság becslése szerint 2007–2013 között a „kohéziós politikai intézkedések” Lengyelországban és a balti államokban 5,5%-os, Csehországban pedig 8,5%-os pótlólagos növekedést tettek lehetővé.²⁷

A fellendülés az Európai Unió keleti régióiban még inkább nyilvánvalóvá válik, ha valaki Oroszországból vagy Ukrajnából érkezik. Ott a falvak még ugyanúgy néznek ki, mint hús évvel ezelőtt Lengyelországban: csak nagyon rossz utakon keresztül érhetőek el, és nem rendelkeznek olyan üzemekkel, például fejőüzemmel, malommal vagy fűrészüzemmel, melyekben az itt élők saját termékeiket feldolgozhatnák. Ezért a fiatal generáció itt nem lát szakmai perspektívákat. Lehet, hogy az Európai Unió keleti határain túli még nagyobb szegénység is hozzájárul indirekt módon az elégedettséghez Kelet-Lengyelországban, Kelet-Szlovákiában és a hasonló régiókban. Ott gyakran Keletről érkező munkaerő helyettesíti a saját, Nyugaton dolgozó ápolónőket, szobalányokat és építőipari dolgozókat. A növekvő különbség Fehéroroszországhoz, Nyugat-Ukrajnához és a kalinyingrádi területekhez képest azt az érzést táplálja, hogy a határ jó oldalán élnek.

Ezzel egyidejűleg azonban a szigorú határrendszerek és a közvetlen szomszédságban lévő szegénység negatívan hat. A határ menti kiskereskedelem a keleti szomszéddal, mely az 1990-es években Kelet-Lengyelországban és az ukrán–magyar határon még virágzott, az EU-bővítés óta szinte teljesen megszűnt. A peremhelyzet az Európai Unió keleti határain mentén fontos tényező egy újabb divergencia, a vidéki régiók közötti különbségek kialakulását illetően. Lengyelországban 2004 óta a nyugati területeken elterülő agrárjellegű országrészek is jelentősen nagyobb fellendülést éltek meg, mint a Kelet. Mindezt tovább sú-

²⁶ Lásd: http://wyborcza.biz/biznes/1,100969,13385359,MRR_rozdysponowano_ok_84_proc_pieniedzy_z UE_na.html (letöltés ideje: 2013. március 13.) Vö. 2010-es adatok tekintetében a *Wirtschaftswoche* 2011. június 6-i számával: <http://www.wiwo.de/politik/europa/europaeische-union-europas-zahlmeister/4706514.html> (letöltés ideje: 2013. március 13.)

²⁷ Vö. egy sajtónyilatkozattal, mely számadatokat is tartalmaz: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-07-721_de.htm (letöltés ideje: 2013. március 12.)

lyosbítja Kelet-Szlovákiában és Északkelet-Magyarországon a romák megoldatlan helyzete, akik ugyancsak a forradalom és a transzformáció vesztesei közé tartoznak.

Mégis a kelet-közép-európai EU-tagállamok keleti országrészeiben is nőtt a jólét 2004 és 2009 között. Ez további magyarázatot nyújt arra, hogy az ott élők miért fogadják el a nagy regionális különbségeket és az ezzel összefüggő hátrányokat saját magukra és családjukra nézve. Minden egyenlőtlenség ellenére – legalábbis 2009-ig – valóra vált a politikai és gazdasági elitek ígérete, hogy a társadalom nagyobb része számára a nélkülözés időszakát a fellendülés követi.

A térbeli vagy más különbségek hallgatólagos elfogadásának egyik kulturális faktora a kommunizmus örökségében keresendő. Az egyenlőség eszméjét és fogalmát különböző változataival együtt az 1990-es évek elejére a korábbi propaganda oly mértékben aláasta, hogy a regionális különbségek nagy mértéke elfogadhatónak tűnt, és az évek során normál állapottá vált.

Az általános minta alól Csehország és Szlovénia képeznek kivételt. Ott is léteznek szerkezeti problémákkal küzdő régiók, mint például az észak-morva ipari körzet, de például a GDP és a rendelkezésre álló jövedelmek elosztása országszerte még az ausztriainál is kiegyensúlyozottabb. Ezen országok kivételes helyzete a posztkommunista Európában a privatizációs stratégiájukkal függ össze. Csehország és Szlovénia ugyanis az 1990-es években késlekedett azzal, hogy a nagyvállalatokat nemzetközi befektetőknek adja el. Ehelyett a cseh kormány kuponokat (voucher), illetve vállalatok tulajdonrészeit bocsátotta áruba a lakosság számára (ezért nevezzük ezt kuponos vagy voucher privatizációnak), akik ezeket ismét hazai bankoknak vagy befektetési alapoknak adták el vagy ezekkel kezeltették. A gazdaság átszervezése tehát belföldi befektetőkkel zajlott. Ez viszonylag kiegyenlített fejlődést tett lehetővé regionális és társadalmi tekintetben egyaránt.

Semmiképpen sem előre determinált vagy törvényszerű azonban, hogy egy gazdasági fellendülésnek vagy egy modernizációs lökésnek nagyobb társadalmi egyenlőtlenséget kell magával hoznia. Ez történt ugyan a 19. századi iparosítás idején is, és ahogy említettük, a legtöbb posztkommunista országban is,²⁸ de ez nyilvánvalóan a tőke eredetével, illetve a nagy beruházók kilétével függött össze. Az egyenlőbb társadalmi rend létrehozásában ezenkívül fontos szerepet játszottak a szakszervezetek, melyek mindkét országban meg tudták őrizni erős pozíciójukat.

E nemzeti privatizációs és befektetési stratégia viszont hátránnyal is járt: a korrupcióra és a bennfentes üzletelésre való hajlam megerősödésével. Csehország 1996-tól 1998-ig tartó transzformációs válságát az okozta, hogy a gyengélkedő nagyvállalatok nem tudták visszafizetni a hiteleket, s ennek következtében a cseh nagybankok a csőd szélén álltak. Václav Klaus kormánya úgy reagált erre, hogy a cseh koronát leértékelt, és a gyengélkedő nagybankoknak állami garanciákat adott, melyeket ezt követően külföldi beruházóknak adtak el. Szlovénia jelenlegi problémája abban keresendő, hogy a bankok számára nyújtandó ehhez hasonló garanciák meghaladnák az állam tőkeerejét, továbbá a kormány nem tudja leértékelni a szlovén valutát, mert Prágával ellentétben Szlovénia az eurozóna tagja.

Az egykori Habsburg Birodalom területének nagy részén tehát viszonylag kis egyenlőtlenségek jellemezték az államok találhatók. Ez a tény arra ösztönöz, hogy a távolabbi múltban gyökerező tényezőket is megfontoljunk. A Habsburg Birodalomban az első világháborúig

²⁸ Ezt az utalást a hosszabb távú mintára a gazdaság és az iparosítás történetében köszönöm lipcei kollégámnak, Uwe Müllernek (*Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas*).

sűrű út- és vasúthálózatból álló infrastruktúrát, differenciált iskolarendszert, valamint társadalombiztosítási rendszert hoztak létre.²⁹ Így egészen más előfeltételekkel találkozhatunk az egyenletes gazdasági fejlődést illetően, mint Lengyelország nagy részén vagy Délkelet-Európában. Továbbá az is lehetséges, hogy a generációk óta megszokott szociális biztonság rányomta a bélyegét a mai mentalitásra és politikai viselkedésre, s ez visszavezet bennünket az államszocializmushoz és annak utóhatásaihoz.

Az, hogy egy társadalom milyen mértékű egyenlőtlenséget visel el, nem utolsósorban függ a szemlélő politikai álláspontjától. A posztkommunista Európa azon reformpolitikusi sem kívánták az itt bemutatott társadalmi törésvonalakat, akik kiálltak egy „jelző nélküli piacgazdaság” (Václav Klaus) vagy a lehető legradikálisabb sokkterápia mellett. Ez megkülönbözteti őket a tatcheristáktól és a nagy-britanniai „New Labour” gazdasági liberális szárnyától, akik valóban hittek abban, hogy a szociális juttatásoktól függő alsóbb rétegeket aktivizálni lehet azáltal, hogy az állami juttatásokat megnyirbálják, tehát a szegényeket még szegényebbekké teszik. A posztkommunista államokban a regionális különbségeket azonban nem ideológiai hiba eredményezte, hanem elsősorban az, hogy keveset vagy semmit sem tettek ezen fejlődési irány ellen, ami pedig már az 1990-es évek közepe óta világosan kirajzolódott.

Ez a (neo-)liberális *lassiez faire* gazdaságpolitika a kelet-közép- és délkelet-európai államok európai uniós csatlakozásával változott meg. A brüsszeli regionális támogatások és agrárszubvenciók segítségével város és vidék széttartó fejlődése Lengyelországban és a többi posztkommunista, az Európai Unióba belépő országban már nem folytatódott, hanem az olló elkezdett lassan összecsukódni. Oroszországban vagy Ukrajnában az Európai Unió mint külső aktor nem játszik szerepet, így ott a metropoliszok és a vidéki régiók közötti különbségek továbbra is nőnek.

Ebből a megállapításból ismét újabb kérdések adódnak. Tekintettel a belső nemzeti divergenciákra mennyiben van még értelme a „reformországok”-at nemzetállami egységekként kezelni? Anélkül, hogy a nemzetgazdaság fogalmát vagy a gazdaságpolitika nemzeti jellegét megkérdőjeleznénk, felmerül a következő kérdés is: A regionális vizsgálati egységek nem mondanak-e ugyanolyan sokat a transzformáció folyamatáról és mindenekelőtt eredményeiről, mint az országos statisztikák hosszú sora, melyek eddig túlnyomóan meghatározták a szakirodalmat?³⁰ Azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy „a Kelet”

²⁹ Jelentős mértékben csak Galícia maradt le, éppúgy, mint Magyarország és különösképpen a Kárpátok térsége – tehát itt a szegénység hosszú távú jelenléte a jellemző. Vö. a Habsburg Birodalom gazdaság- és társadalomtörténetéről: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. 1 (Die wirtschaftliche Entwicklung), Bd. 9 (Soziale Strukturen). Wien, 1973, 2010.

³⁰ A kérdés magától értetődően nem teljesen új. Lásd például a transzformáció kutatók közül regionális megközelítést alkalmazott a lengyel közgazdász munkáját: Gorzelak, Grzegorz: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe. Regions and Cities*. London, 1996. (2nd ed. 2002); Gorzelak, Grzegorz – Bachtler, John – Smętkowski, Maciej (eds.): *Regional Development in Central and Eastern Europe. Development processes and policy challenges*. London, 2010. Lásd még: Förster, Michael – Jesuit, David – Smeeding, Timothy: *Regional Poverty and Income Inequality in Central and Eastern Europe: Evidence from the Luxembourg Income Study*. In: Kanbur, Ravi – Venables, Anthony J. (eds.): *Spatial Inequality and Development*, Oxford 2005.; Macours, Karen – Swinnen, Johan F. M.: *Rural–Urban Poverty Differences in Transition Countries*. LICOS Discussion Paper 169/2007.; Fassmann, Heinz: *Die Rückkehr der Regionen – regionale Konsequenzen der Transformation in Ostmitteleuropa: Eine Einführung*. In: uő. (Hrsg.): *Die Rückkehr der Regionen*. Beiträge zur regionalen Transformation Ostmitteleuropas. Wien, 1997. 13–34.

vagy Kelet-Európa egységes térségként már nem létezik. Ez különösképpen érvényes a kelet-közép-európai fővárosokra, melyek már régen gazdagabbá váltak, mint néhány nyugat-európai metropolisz, s maguk mögött hagyták az Európai Unió átlagos GDP-jét.

A növekvő regionális divergenciát azonban mégsem tekinthetjük csupán a posztkommunista országok sajátos jelenségének. A válságok által megrázott dél-európai országokat is a szegény és a gazdag közötti növekvő távolság jellemzi, Olaszországban ez különösképpen igaz Dél-Itáliára. Sőt, a tehetős Németországban is kinyílik a társadalmi olló vertikális tekintetben, a különböző társadalmi rétegek között, ahogy horizontálisan, területi síkon is. A jelenlegi válság leküzdésére szolgáló reformstratégiákat látva ez a tendencia a jövőben vélhetően fel fog erősödni. Még ha a közeljövőben a nemzetközi befektetők a válságtól sújtott Olaszországba, Spanyolországba vagy Görögországba áramlanának is, a gazdasági fejlődés valószínűleg ugyanolyan egyenlőtlenül menne végbe, mint 1989 után például Lengyelországban. Az egyenlőtlenség azonban, mint ismeretes, észlelés kérdése is. Összegzés

Valamennyi itt bemutatott adat csupán rövid bepillantást tesz lehetővé a transzformációs időszak történetébe. A továbbiakban szükséges lenne vizsgálni, hogy a társadalmak miként birkóztak meg a transzformáció kihívásaival és következményeivel, ezek miként változtatták meg hétköznapjaikat és magatartásukat. E kérdéseket eddig a legrészletesebben a kulturális antropológusok és az etnológusok vizsgálták. Chris Hann, Elisabeth Dunn vagy Michał Buchowski korábbi tanulmányainak felismerései a transzformáció időszakáról különösen érdekesek a jelenkor történetét tanulmányozók számára.³¹ A jelenkortörténetesek is megpróbálhatnák a transzformációt hangsúlyosabban „alulról” vizsgálni, hogy ki-egészíthessék az országos adatok összegyűjtésén alapuló transzformáció-kutatás fő irányvonalának eredményeit. Lehetséges útja lehet ennek bizonyos társadalmi csoportok, családok, sőt egyének vizsgálata és annak elemzése, hogy ők miként alakították át önmagukat. Az alkalmazkodási teljesítmények közé és így az ön-transzformáció toposzához tartozik például a másod-, sőt harmadállás elterjedt gyakorlata a tulajdonképpeni főfoglalkozás mellett, vagy a már említett, nagy távolságokon keresztülívelő munkavállalói migráció. Egy további kérdés lehet, hogy a posztkommunista országokban végbement változások miként hatottak Nyugat-Európára. Mindenekelőtt azokban az országokban, melyek a vasfüggönyhöz közel helyezkedtek el, s így jobban hatottak rájuk a kelet-közép-európai átalakulások, olyan változások mutathatók ki, melyek ugyancsak „pótlólagos modernizáció”-ként ragadhatók meg. Példaként említhetjük a svéd nyugdíjreformot, melyben olyan elemeket vettek át, melyeket korábban a Baltikum és Kelet-Közép-Európa számára fejlesztettek ki, vagy emlékeztethetünk a 2003–2005-ös német munkaerő-piaci reformokra. Ezeket a reformokat ugyanazzal a neoliberális argumentációval indokolták, mint a szociális megszorításokat a posztkommunista államokban, hogy tudniillik ezek elkerülhetetlenek és alternatíva nélküliek. Ez az argumentáció az 1990-es évek kelet-közép-európai transzformáció-diskurzusára emlékeztet, mely apolitikus és valójában antipolitikus volt. Ha ebből a perspektívából nézzük, még nem világos, hogy a transzformációs időszak 2009-cel valóban véget ért, vagy bizonyos tekintetben máig is tart. Mindig is jó érv volt a jelenkortörténet művelése mellett annak jelen idejű fontossága, s kutatóinak már csak azért is foglalkozniuk kellene e témákkal, mert a korszak szereplői felett eljár az idő, legyen szó akár a tanulmány elején említett

³¹ Vö. többek között: Buchowski, Michał: *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Postsocialism*. Poznań, 2001.; Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (eds.): *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, 1999.; Dunn, Elizabeth C.: *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca–London, 2004.; Hann, Chris: *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, 2002.

államférfiakról vagy a kelet-lengyel munkanélküli mezőgazdasági dolgozókról, s már nem sokáig lehet őket megkérdezni egykori tapasztalataikról és a transzformációról alkotott nézeteikről.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

PHILIPP THER

Divergence in Convergence: The East Central European Transformation since the 1980s in Historical Perspective

The revolutions of 1989-91 and the post-revolutionary transformation are going down in history and therefore become an issue of historiography. The article deals with one of the major results of this transformation: the intra-national divergence between rich and poor regions in East Central Europe. The major reason for the rising social and spatial gap was the global hegemony of neoliberalism that came into existence in the 1980s, and its specific adoption in post-communist countries.

Reform policies neglected the rural regions, while the capital cities and other areas of strong growth profited from foreign direct investments. As a result, a decade after 1989, the poor regions of Poland, Slovakia and Hungary earned only a fifth of the per capita GDP of the respective capital cities. However, since the enlargement of the EU, this divergence has been disappearing, or has even been slightly reversed.

The divergence was accompanied by transnational convergence between the capital cities. Warsaw, Prague and Budapest have caught up with western capital cities, the former two have even surpassed Berlin for a number of years. But there is also a convergence of poor areas, such as that larger region which stretches from south-eastern Poland to north-eastern Hungary. The inhabitants of this region have reacted by various strategies of “self-transformation”, among them long-distance labor migration. The article finally poses the questions: how this divergence has influenced everyday life in poor regions, and why it did not provoke more protests or counter-action.